

tematitzant la seva geografia física. Bona part de la seva producció intel·lectual es basa en l'aprofitament del treball de camp efectuat durant molts anys en projectes i direcció d'obres de ferrocarrils i carreteres. La figura de Jahn també és enaltida per les seves contribucions al coneixement de la geografia veneçolana del petroli, l'explotació de la qual canviaria radicalment la fesomia de la regió de Maracaibo i, de retruc, de tot el país.

Naturalment, al llarg del segle xx, no van faltar pas a la cita veneçolana els exploradors estrangers de l'Orinoco profund fins a les seves deus, com el naturalista alemany Theodor Koch-Grünberg (1872-1924), el viatger català Felix Cardona Puig (1903-1982) o l'aviador nord-americà Jimmie Angel, el nom del qual va ser aplicat als saltants de l'Auyantepui, tan espectaculars, descoberts per Cardona, fins a l'expedició francoveneçolana de 1951 que va assolir les fonts tan cercades. El relat i la revisió de tot això també té cabuda en diversos capítols de la part final.

Tot amb tot, el professor Cunill també destaca la introducció d'obres estrangeres ben avingudes amb els corrents renovats de la geografia universitària. És el cas, entre moltes altres, de la monografia sobre Veneçuela que hi ha en el volum xv de la *Géographie Universelle*, de Vidal de La Blache i Gallois, dedicat a l'Amèrica del Sud (1927) i redactat per Pierre Denis; l'*Étude géographique*

des Llanos du Vénézeuela Occidental, del nord-americà Raymond E. Crist, però format a l'Institut de Géographie Alpine de Grenoble, i la part veneçolana de la coneguda obra de Preston E. James, *Latin America* (1942). Tanmateix, el Dr. Cunill reconeix expressament que la decantació definitiva dels estudis universitaris veneçolans de geografia va venir de la mà de Pau Vila i Dinarès (1881-1980) durant el seu mestratge al Departament de Geografia i Història de l'Institut Pedagògic de Caracas entre els anys 1947 i 1964. Extracta a bastament la seva obra veneçolana cabdal, *Geografia de Venezuela*, en dos volums (1964-65), i la valora com l'actualització més seriosa de la visió global del país d'ençà el manual de Codazzi publicat més d'un segle enrere.

La recensió de l'obra del professor Pedro Cunill Grau no ha estat només un deure, sinó també un plaer. Amb tots els refluxos, els acongostaments i les bifurcacions que es vulguin, tribut inevitable de l'enciclopedisme, ha sabut canalitzar-hi agraçosament i seriosa l'enorme cabal de coneixements sobre el territori de Veneçuela aportat per aventurers, comerciants, soldats, diplomàtics, estudiosos, curiosos i, al capdavant, professors de geografia d'arreu del món.

Pau Alegre

Universitat Autònoma de Barcelona
Departament de Geografia
pau.alegre@uab.cat

HERMOSILLA, Jorge (dir.) (2010)

Los regadíos históricos españoles: Paisajes culturales, paisajes sostenibles
Madrid: Ministerio de Medio Ambiente y Medio Rural y Marino,
Secretaría General Técnica, 608 p.
ISBN: 978-84-491-1000-9

Davant el significat valor productiu, ambiental i cultural que ha adquirit l'aprofitament tradicional de l'aigua amb finalitats agrícoles, la Direcció General de l'Aigua, del Ministeri de Medi Ambient,

ha realitzat un estudi dels recs històrics espanyols des d'una perspectiva cultural. L'estudi forma part de la col·lecció «Gestión Tradicional del Agua, Patrimonio Cultural y Sostenibilidad», i és el resultat

de la col·laboració entre el grup de recerca ESTEPA, de la Universitat de València, i de diferents especialistes que, en els darrers anys, han dut a terme treballs entorn dels sistemes de regadiu històric a les diferents àrees del territori espanyol.

L'obra s'estructura en dues parts clarament diferenciades —que esdevenen el gruix de la recerca—, complementades per un acurat epíleg, una extensa bibliografia i un apartat destacat per als agraïments.

La primera part, «Los regadíos españoles. Aproximación histórica», consta de quatre capítols elaborats per Jorge Hermosilla Pla i Martín Peña Ortiz. El primer, «Los regadíos históricos españoles. Reflexiones generales sobre el proceso de formación», introdueix l'evolució dels regadius històrics —definites pels autors com un conjunt de sistemes de reg caracteritzats per les contínues modificacions i adaptacions realitzades generació rere generació— en sis etapes diferenciades. Des dels romans i especialment durant la presència àrab, el regadiu tindrà un caràcter localitzat, atès que ocuparà superfícies reduïdes que deixaran un rellevant llegat d'obres hidràuliques i de normatives pensades per preservar i assegurar l'abastament d'aigua a la població. De la mà dels regnes medievals cristians del segle XII, es prolongarà l'expansió territorial i la conservació de les tècniques àrabs: s'implantaran i s'organitzaran noves àrees de regadiu i es construiran infraestructures hidràuliques que alternaran el foment del regadiu amb la generació d'energia. Serà durant aquests segles quan destacarà la configuració d'espais hidràulics integrats, on el paisatge medieval de regadiu adquirirà una fesonomia singular. Més endavant, ja a l'Espanya moderna dels segles XVI i XVII, s'iniciarà una nova etapa, en alguns aspectes revolucionària, que es caracteritzarà per incorporar noves tècniques i obres d'enginyeria que viuran la màxima esplendor en segles posteriors i s'apostarà per nous cultius vinculats a l'aigua. El regadiu de l'Espanya

il·lustrada, de la mà del reformisme borbònic del segle XVIII, impulsarà de nou el desenvolupament de l'agricultura i el regadiu, que destacaran per les reformes administratives i les incorporacions tècniques encaminades a l'augment de la disponibilitat hídrica. Amb el segle XIX, s'iniciarà un procés d'institucionalització de la gestió de l'aigua de regadiu encapçalat per la Ley de Aguas, de 13 de juny de 1879. En aquest context, el protagonisme de l'Estat i els avenços tècnics facilitaràn el desenvolupament espectacular dels regadius espanyols. Els principals temes que es tractaran al llarg del segle seran la regulació de les competències de l'Administració en matèria d'aigües, les comunitats de regants i la seva autonomia, les servituds de pas i les aigües subterrànies com a recursos públics. Per últim, el marc de transició entre els segles XIX i XX estarà marcat pel pas del Regeneracionisme —que advocarà per un ampli projecte de restauració econòmica basat en la mobilització dels recursos naturals del país, com ara l'aigua— als Congressos Nacionals del Regadiu, un vehicle de defensa dels postulats a favor del sector.

El segon capítol, «El regadío español a principios del s. XX. La Junta consultiva agronómica de 1918», i a partir de dades eminentment estadístiques, continua el traçat espaciotemporal del primer i s'emmarca en l'estudi del regadiu espanyol de principis del segle XX, moment en què conclou el procés de formació dels regadius històrics.

El tercer capítol, «Los regadíos históricos españoles. Patrimonio y paisaje», recull el plantejament general de l'estudi dels regadius històrics espanyols i els objectius del projecte: identificar les claus de la seva evolució històrica, de les cultures de l'aigua que han participat en les tècniques hidràuliques i que han contribuït a configurar els sistemes de regadiu tradicional; així com ressaltar les relacions entre el regadiu tradicional i el medi ambient. Tanmateix, inclou els criteris de selecció dels vint-i-cinc sistemes

de regadiu exposats a la segona part de l'obra, centrats tant en els components territorials, històrics, culturals i patrimonials, com en aquells relacionats amb aspectes tècnics (agronòmics, hidràulics i mediambientals), partint de la proposta jeràrquica dels regadius històrics efectuada per K.W. Butzer (1989). Del conjunt de criteris escollits, els de temps i espai, i història i geografia, en constitueixen els més essencials.

En el darrer capítol, «Evaluación del patrimonio hidráulico. A modo de una metodología específica», s'hi desenvolupa la metodologia aplicada per tal de valorar el contingut patrimonial de cada sistema de regadiu històric. Els deu criteris que cal tenir en compte són la cultura de l'aigua (bagatge de l'aigua en la localitat), la representativitat (notorietat), l'autenticitat (harmonia i fidelitat als orígens), la integritat (conservació i ús), el bagatge historicosocial (reconeixement), la tecnologia (innovació), la part artística (transcendència), territorial (entorn), hidràulica (sinergia amb l'aigua) i la participació i conscienciació dels agents socials (inversió). Un cop puntuats, aquests criteris responen a una graduació d'interès: des del «sense interès» fins a «l'interès elevat». Aquesta proposta de ponderació és especialment destacable, perquè permet objectivar aspectes que normalment són assimilats dins del que és subjectiu.

La segona part de l'obra, «Selección de sistemas de riego históricos», conté vint-i-cinc capítols, un per a cadascun dels sistemes de regadiu escollits, escrits per diferents especialistes. Són diferents sistemes o àrees de regadiu històric analitzades en detall, com a mostra variada i significativa d'espais de regadiu de reconegut valor paisatgístic, cultural, ambiental i patrimonial. Seria el cas de les hortes de València, Múrcia o Granada; els regadius litorals de la ribera baixa del Xúquer o del delta de l'Ebre; els espais de dimensions considerables, a vegades de mil hectàrees, on es compaginen diferents usos (urbà,

industrial, hidroelèctric, etc.), com ara el Canal Imperial d'Aragó, el canal d'Urgell o la sèquia de Manresa; els regadius menors de València, Pontevedra, Ciudad Real, Càceres, Huelva o Granada, o els regadius insulars de Mallorca i La Palma. L'anàlisi de cadascun segueix, en la major part dels casos, una estructura similar, tot i que varien en l'extensió: inici amb una breu introducció, recull dels aspectes geogràfics principals, evolució del context històric, gestió del sistema, particularitats del regadiu, valoració paisatgística i patrimonial amb glossari terminològic inclòs, rellevància en matèria de sostenibilitat i visió de futur.

El capítol 1, «El Delta del Ebro: los canales de la margen derecha e izquierda», ressalta el sistema històric d'arrossars com un dels més rellevants pel seu reg de megascales, pel dens entramat de canals, sèquies i desaigües, per la seva evolució d'usos des del segle xv i perquè es tracta d'un autèntic motor de transformació i desenvolupament socioeconòmic. El capítol 2, «Los regadíos de la Huerta de Valencia», mostra aquest sistema com un element d'identitat en risc de desaparèixer pel pas de grans infraestructures i l'auge urbanitzador. Un paisatge cultural metropolità sense protecció, amb problemes greus de contaminació difusa —agrícola, urbana i industrial—, una àrea que necessita iniciatives en l'àmbit de l'ordenació i la gestió territorials i un ampli consens social per tal de garantir-ne el futur. El capítol 3, «La Huerta de Murcia», presenta un paisatge en procés de rururbanització i els impactes que aquest fet comporta per al mosaic territorial: amenaça per al desenvolupament econòmic i/o tecnològic (infraestructures, urbanització, modernització de regadius), contaminació, baixa valorització social, etc. Tot plegat davant un futur incert on, malgrat tot, el regadiu ha aconseguit crear el seu propi espai. Tots aquests arguments, però, són suficients per reclamar la conservació d'aquests sistemes per tal de difondre el ric patrimo-

ni que engloben. El capítol 4, «Los regadíos de la Ribera del Xúquer», recull l'estat d'aquest sistema de regadiu, el qual, després d'haver assolit el que probablement serà el seu màxim nivell històric de desenvolupament, presenta una complexa conjuntura hídrica i socioeconòmica per la diversitat de variables i agents implicats, on es fa necessari apostar per sinergies positives en el marc de l'ordenació territorial. El capítol 5, «El Canal Imperial de Aragón», mostra la riquesa del sistema pel seu valor històric, cultural, artístic i patrimonial, així com per la dinamització del territori que travessa, i on ja despunten veus que reclamen la necessitat de conciliar i compatibilitzar els usos del canal tot respectant i assegurant la demanda d'aigua de reg, l'explotació turística i l'ús públic amb la protecció de l'ecosistema natural. El capítol 6, «Los regadíos del Alto Turia y Guadalaviar. Las Vegas de Teruel y Albarracín», presenta aquest sistema singular com a paradigma d'un model econòmic, cultural i ambiental que perdura en el temps i que es manté en bon estat, tot i que la responsabilitat dels diferents agents socials vinculats exigeix que s'hi impliquin més. El capítol 7, «Los regadíos históricos manchegos: Daimiel y su entorno», destaca per mostrar un sistema de regadiu que ha d'afrontar dos reptes en els pròxims anys: funcionar en termes d'equilibri territorial i influir en la regeneració i la conservació dels aigüamolls tot evitant els conflictes d'ús amb l'activitat primària. El capítol 8, «El sistema de los riegos del Guadalmellato. Córdoba-Guadalquivir», recull la preocupació per l'alteració que els sistemes de reg emprats en la modernització recent del mosaic agrícola puguin provocar en el paisatge agrari del regadiu històric. El capítol 9, «La Vega de Granada. La construcción patrimonial de un espacio agrario», caracteritza aquest espai pel seu elevat potencial agrari: qualitat dels sòls i accés a l'aigua de reg, bones collites, augment de la biodiversitat per la

diversitat d'usos agraris que s'hi donen, etc. En el darrer segle, però, aquests recursos s'han anat degradant com a conseqüència del model d'agricultura implantat, i en l'actualitat per l'impacte de la urbanització i la indústria, per la qual cosa esdevé necessari realitzar-hi un conjunt d'actuacions encaminades a protegir aquest entorn. En el capítol 10, «Los regadíos del Vinalopó. Alicante», i el capítol 11, «El Valle del Órbigo y la Presa Cerrajera», s'hi presenten els regadius històrics caracteritzats per un contrastat valor patrimonial i cultural. Malgrat que els usos de l'aigua no han variat substancialment al llarg de la història, els regadius han constituït i constitueixen a dia d'avui l'eix vertebrador sobre el qual se sostenen les activitats econòmiques comarcals. El capítol 12, «Los regadíos históricos del Tajuña. Río Tajo», exposa com aquest sistema suma dues peculiaritats d'interès paisatgístic i estratègic: d'una banda, el caràcter de contrast visual entre la verdor del regadiu i el territori circumdant i, de l'altra, l'emplaçament metropolità en el seu tram baix, amb una integritat morfològica i funcional que atorga al paisatge importants valors ambientals, culturals i perceptius en un context de deteriorament general del patrimoni territorial i paisatgístic. El capítol 13, «El regadío tradicional de Galicia. A estrada. Pontevedra», parteix de la premissa que, a Galícia, els regadius no han tingut una presència gaire destacada a nivell històric, però, al mateix temps, s'hi deixa constància de la considerable importància patrimonial i cultural de què gaudeixen. El capítol 14, «El riego histórico de Castilla: El Barco de Ávila. Alto Tormes. Ávila», explica un sistema de regadiu històric que conté elevats valors culturals, agronòmics i mediambientals que el diferencien de l'entorn, i insisteix en el manteniment d'aquest model de referència en base a una planificació territorial que englobi les estratègies generals de l'àrea i una estreta col·laboració entre les

diferents administracions competents i els agents publicoprivats que hi estan implicats. El capítol 15, «El regadío histórico de Manresa. Barcelona», mostra un espai amb els regs més destacats del sector central català —amb una sèquia protagonista com a referent tècnic i arquitectònic de l'època medieval—, on la gestió sempre ha estat vinculada als seus habitants i als seus regants, la qual cosa ha creat un territori cultural, arquitectònic, econòmic i ambiental certament singular dins el conjunt d'espais hidràulics catalans. El capítol 16, «Els Canals d'Urgell. Lleida y la cuenca del Ebro», valoritza el sistema de reg català més extens i un dels més rellevants de l'Estat espanyol, el qual transformà radicalment la fisonomia de les terres interiors de Catalunya. Els regants i altres agents implicats comprenen com bona part de la seva identitat, cultura i esdevenir econòmic depenen en gran mesura de la pervivència, la conservació i la posada en valor dels seus regadius. El capítol 17, «El regadío Mediterráneo insular: El Sindicato de Riegos de Sóller. Mallorca», insisteix en l'elevada valoració patrimonial del sistema de regadiu insular. El capítol 18, «Los regadíos históricos de la Serranía valenciana: Las Huertas de la Villa de Alpuente (Valencia)», constitueix un model representatiu dels microregs que conformen un dels patrimonis d'aigua més variats de l'interior valencià, encara avui dia conservats, pel qual l'autor proposa l'elaboració d'un catàleg del patrimoni hidràulic, així com diverses mesures de revaloració del patrimoni cultural agrari. El capítol 19, «Las Vegas tradicionales del interior valenciano: El Valle del Tuéjar-Chelva», descriu un dels regadius històrics del medi rural valencià que destaca per disposar d'algunes de les primeres comunitats de regants de la província, per l'evolució agronòmica i paisatgística i per l'elevada riquesa en enginyeria hidràulica. El capítol 20, «Las norias de Albarán-Blanca. Valle del Ricote. Murcia», pren rellevància pel

valor patrimonial i cultural que té aquest sistema a causa del conjunt de sínies fluvials en funcionament més important de la regió murciana, del territori nacional i, fins i tot, de l'arc mediterrani. El capítol 21, «Los regadíos de alta montaña. Las Alpujarras Granadinas y el Valle de Trévez», selecciona aquest model representatiu dels regs d'alta muntanya per la dilatada història dels seus regs, la seva gestió per part de la comunitat de regants de més antiguitat nacional, l'extensa superfície que ocupa, la varietat agronòmica i la interacció entre l'ús tradicional de l'aigua per al reg, el consum urbà i el paisatge singular de les activitats agroromaderes. El capítol 22, «El regadío de la serranía occidental andaluza: Fuenteheridos. Huelva», destaca per presentar com a principal opció de futur per a aquest sistema de regadiu, la seva inclusió dins del Parc Natural de Sierra de Aracena y Picos de Aroche. El capítol 23, «Los regadíos históricos de Extremadura: Jerte. Cáceres», ressalta un dels pocs exemples de sistema de regadiu amb una baixa valoració patrimonial, atès el seu estat actual, que presenta un deteriorament important per les transformacions ocorregudes vinculades al camp, especialment perquè es tracta de regs que es troben en desús des de fa unes quantes dècades a conseqüència de l'abandonament progressiu de les terres històriques de regadiu. El capítol 24, «Las aguas subterráneas y el regadío histórico de los Sauces», ens presenta la dinàmica d'aquest sistema de regadiu com un exemple de la manera d'ampliar el coneixement sobre les relacions entre els recursos naturals (sòl i aigua) i la societat agrària. El darrer capítol, el número 25, «El regadío histórico de huertas moriscas mediterráneas. El microrregadío de Cortes de Pallás. Valencia», aporta una proposta de posada en valor del sistema de regadiu, amb accions concretes que cal desenvolupar des del punt de vista patrimonial i mediambiental, amb la finalitat de convertir-lo en un atractiu més del

turisme rural i cultural del municipi i la comarca.

L'espai rural és un espai singular i divers que destaca pel seu paper multifuncional, que no només acull el desenvolupament d'activitats tradicionals vinculades a l'agricultura, la ramaderia i l'explotació de recursos, sinó que també dóna suport a unes altres activitats econòmiques, com ara el turisme o els serveis. Amb tot, l'espai rural continua amagant la major part del seu patrimoni natural i cultural. Això dóna lloc a un nou terme, el de patrimoni rural, definit pels autors com el conjunt de béns, materials o immaterials, testimoni del tipus de vida dels habitants dels espais rurals, amb una funció clara: resoldre les necessitats socioeconòmiques d'un territori singular fins que n'esdevé un tret identitari. És en aquest sentit que cal entendre els regadius històrics com el resultat d'una manera de pensar i d'actuar en harmonia amb el medi, com el patrimoni que fa més fàcil la vida de les persones i que, sense pretendre-ho, quasi sense ser-ne conscient, genera paisatges i dóna continuïtat a la cultura. En l'actualitat, els canvis en el paisatge es produeixen amb més freqüència, rapidesa i brusquedat, la qual cosa ocasiona més desequilibris i dóna lloc a la pèrdua d'elements patrimonials de gran valor que fins llavors

formaven part de l'activitat productiva agrària. Davant aquesta situació, es fa més necessari que mai emfasitzar en la rellevància del paisatge rural en tant que resultat de l'activitat del sector primari, de manera que la qualitat territorial computi en la sinergia de tres factors: activitat agrària, medi ambient i cultura. És en aquest sentit que es troba a faltar en l'obra dirigida per Jorge Hermosilla més rellevància en aquest primer ingredient, l'activitat agrària, com a peça fonamental de l'engranatge que conforma el paisatge rural i, especialment, dels regadius històrics analitzats. Això no treu, però, que l'obra ens permeti apropar-nos a la diversitat geogràfica i paisatgística que conforma el ric mosaic rural espanyol de la mà del llegat agrari vinculat a l'aigua.

Referència bibliogràfica

BUTZER, K.W. et al. (1989). «Orígenes de la distribución intercomunitaria del agua en la Sierra de Espadá». A: AADD. *Los paisajes del agua*. Llibre jubilar dedicat al professor Antonio López Gómez. Universitat de València-Universitat d'Alacant, 223-228.

Sandra Ricart Casadevall
Universitat de Girona
Departament de Geografia
sandra.ricart@udg.edu

HOPKINS, Peter E. (2010)
Young people, place and identity
Londres: Routledge, 311 p.
ISBN: 978-0-415-45437-7

Edat, lloc i identitat. Aquests són els conceptes que Peter E. Hopkins, professor a l'Escola de Geografia, Política i Sociologia, de la Universitat de Newcastle (Regne Unit), analitza i interrelaciona en un llibre nou des del punt de vista teòric i ric en el ventall d'estudis de cas (especialment del món anglosaxó) que presenta.

Quins espais utilitzen les persones joves en la seva vida quotidiana? Com utilitzen aquests espais? Com construeixen les seves identitats en els diferents espais de la seva vida quotidiana? Les múltiples respostes a aquestes preguntes es van trobant al llarg de llibre sense perdre de vista la interrelació entre